

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۱/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱/۱۵

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود

سال دوازدهم، شماره ۴۵/۲، بهار ۱۳۹۷

بررسی دگرگونی های عصر ظهور در بیت المقدس از منظر روایات فریقین

^۱ رضا شجاعی مهر

^۲ سید علی پورطباطبایی

^۳ شمس الله مریجی

چکیده

با ظهور امام مهدی علیه السلام علاوه بر تحولات علمی و فرهنگی، که به طور عام در گستره جهانی به وقوع می پیوندد. برخی از شهرها و نواحی به صورت خاص مبتلا به دگرگونی های آخرالزمانی می شود. منطقه شام به ویژه شهر بیت المقدس از نقاط حادثه خیزی است که با حضور امام مهدی علیه السلام دستخوش دگرگونی هایی می شود. جنگ با سفیانی، نزول عیسی بن مریم علیه السلام از آسمان، درگیری و نبرد امام با دجال و اظهار معجزه برای یهودیان توسط امام مهدی علیه السلام، در این منطقه رقم خواهد خورد. در پژوهش حاضر، با جستجو در متون روایی فریقین، در پی واکاوی مکان دقیق وقوع این اتفاقات خواهیم بود. همچنین نگارنده با تکیه بر روایات موجود در منابع فریقین، درصدد اثبات وقوع تحولات آخرالزمانی در جغرافیای بیت المقدس و

۱. دانشجوی دکتری شیعه شناسی دانشگاه ادیان و مذاهب قم (نویسنده مسئول) (tarid315@gmail.com).

۲. کارشناس ارشد حقوق بین الملل.

۳. دانشیار دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم (mariji@bou.ac.ir).

اطراف آن است.

واژگان کلیدی

امام مهدی علیه السلام، بیت المقدس، شام، دریاچه طبریه، سفیانی، دجال.

تبیین موضوع

عصر ظهور امام مهدی علیه السلام از مهم ترین فصل های زندگی بشر از ابتدای هبوط آدم تا پایان جهان است. این بازه زمانی از چنان اهمیتی برخوردار است که انبیاء و ائمه علیهم السلام وعده آن را با ظهور آخرین وصی پیامبر خاتم صلوات الله علیه داده اند.

از روایات فهمیده می شود یکی از مناطقی که در عصر ظهور، آبستن حوادث و اتفاقات مهم است، منطقه شام به ویژه شهر بیت المقدس می باشد. شام، نام منطقه ای بوده است که شامل بلاد و مناطق زیادی می شود از جمله بیت المقدس، غزه، فلسطین، دریاچه طبریه، دمشق، یرموک، حمص، حلب، بندر طرابلس و انطاکیه که در زمره سواحل شام است. (الحمیری، ۱۹۸۴: ۳۲۵؛ یاقوت حموی، ۱۳۹۹: ج ۱، ۱۰۳) امروزه کشورهایی چون سوریه، فلسطین، لبنان، اردن و بخش هایی از کشور ترکیه و عراق، در گذشته جزو شام محسوب می شدند. لذا روایاتی که ناظر به شام است به صورت عموم به تمام این مناطق اطلاق می گردد.

بی شک، قلب تپنده سرزمین شام، شهر بیت المقدس می باشد که امروزه در جغرافیای کشور فلسطین واقع شده است و به جهت اهمیت و حساسیت این شهر، از قرون گذشته تا به امروز، روزگاری روی آرامش را به خود ندیده است.

یهودیان، شهر قدس و اطراف آن را مقدس (مائده: ۲۱) و آن را سرزمین آرزوهای خود می دانند. سرزمینی که روزی شاهد اقتدار یهود و فرمانروایی حضرت داود علیه السلام و سلیمان بن داود علیهم السلام بوده و در آن جا انبیاء متعددی برای هدایت قوم بنی اسرائیل مبعوث گردیده است، اما قداست این جغرافیا، تنها به قوم یهود محدود نمی گردد بلکه مسیحیان نیز، آن جا را محل تولد پیامبر خود عیسی ناصری علیه السلام و موطن مسیحیان نخستین تلقی می کنند، همچنین مسلمانان، مسجد الاقصی (بیت المقدس) را قبله گاه اول خویش و مکان مأموریت الهی معراج پیامبر اسلام صلوات الله علیه می دانند.

البته تقدس این دیار، فقط مربوط به دیرینه تاریخی آن نمی گردد بلکه پیروان هر سه دین الهی (یهودیت، مسیحیت، اسلام) آن را در آخر الزمان، جلوه گاه موعود خود می خوانند. و هم عیسی بن مریم و هم حضرت حجت علیه السلام در آخر الزمان، با حضور در این منطقه (شام) و شهر

بیت المقدس، تحولاتی را رقم خواهند زد.

این مهم، ما را بر این داشت تا با ذره بین تحقیق در لابه لای متون فریقین، در جستجوی روایاتی باشیم که حوادث عصر ظهور امام زمان علیه السلام را در این سرزمین به تصویر نهشته و چهره روشنی از دگرگونی های آخرالزمانی را در این جغرافیا گزارش می کند.

فرضیه تحقیق: در روایات شیعه و سنی، به اتفاقاتی که در عصر ظهور در منطقه شام رخ می دهد اشاره گردیده است. از جمله: جنگ سفیانی علیه امام مهدی علیه السلام، استیلاء سفیانی بر شام، نزول حضرت عیسی علیه السلام در قدس، اقتدای عیسی علیه السلام در نماز به امام مهدی علیه السلام در بیت المقدس، درگیری با دجال، ورود امام مهدی به شهر بیت المقدس و اظهار معجزه برای یهود و نصاری. از مجموع روایات فریقین به دست می آید که سرزمین شام به ویژه شهر قدس، از نقاط حساس و درگیر عصر ظهور و یکی از کانون های توجهات و تحولات جهانی خواهد بود. پرسش تحقیق: نگارنده در این تحقیق، پس از بررسی رخدادهای عصر ظهور در شهر بیت المقدس، با تکیه بر روایات موجود در منابع شیعه و اهل سنت و تحلیل داده های روایی موجود، به دنبال پاسخگویی به این پرسش است که با حضور امام مهدی علیه السلام در عصر ظهور چه پیشامدها و حوادثی در منطقه بیت المقدس و اطراف آن رخ خواهد داد؟

بررسی محل درگیری امام مهدی علیه السلام با سفیانی

یکی از حوادثی که در هنگامه ظهور اتفاق می افتد، تسلط سفیانی بر منطقه شام است. نبرد سفیانی با امام مهدی به عنوان دشمن اصلی امام، شاید اولین اتفاق پسا ظهور در این منطقه باشد. از روایات عصر ظهور چنین استنباط می شود که یکی از سنگین ترین نبردهای سفیانی، نبرد با امام مهدی در منطقه فلسطین است که غائله با هلاکت سفیانی و پیروزی حضرت، و آزادی فلسطین پایان می پذیرد و امام به شهر بیت المقدس وارد می شوند. وی جنایات خود را پیش از ظهور امام، از شام آغاز می کند و حدوداً شش ماه بعد از ظهور، در نبردی سنگین در حوالی بیت المقدس، توسط امام مهدی علیه السلام یا به دستور ایشان به هلاکت می رسد.

عبدالله بن ابی منصور بجلي از امام صادق علیه السلام روایت نقل می کند.

«درباره نام سفیانی از حضرت پرسیدم. ایشان فرمودند: با نام او چه کار داری زمانی که مناطق پنج گانه شام، دمشق، اردن، قنسرین را تحت سیطره درآورد، آن هنگام منتظر فرج باشی...» (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۶۵۱، باب ۵۵، ح ۱۱) این دست از احادیث، دلالت بر سلطه سفیانی بر مناطق سوریه فلسطین و اردن کنونی دارد. گرچه گزارشی که به صراحت، نبرد

سفیانی با امام را در مکه یا اطراف آن گزارش کند نیافتیم ولی گزارشاتی از درگیری های میان امام مهدی و سپاه سفیانی در نواحی و بلاد مختلف از جمله عراق، حجاز، استخر و شام رسیده است که ما برای پی بردن به مکان دقیق درگیری، بر روایاتی که به جنگ در منطقه شام اشاره دارد تمرکز می کنیم.

۱. منابع روایی شیعه

با آغاز قیام، توسط سفیانی از شام که به عراق و حجاز حمله می کند امام مهدی علیه السلام نیز همزمان در مکه ظهور خواهد نمود. برخی از احادیث، این همزمانی را روایت کرده اند.
امام باقر علیه السلام:

... والقائم یومئذ بمكة قد اسند ظهره إلى الكعبة... (نعمانی: ۱۳۹۷:ق: ۲۸۸، باب ۱۴):
وقائم در آن روز در مکه است و به کعبه تکیه کرده ...

امام صادق علیه السلام در حدیث دیگری فرمودند:

السفیانی والقائم فی سنة (نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۷۵، باب ۱، ح ۳۶):
حرکت سفیانی و ظهور قائم در یکسال است.

سفیانی پس از حمله به کوفه و تصرف آن، از حضور امام مهدی در مدینه مطلع می شود. پس از اطلاع سفیانی از حضور امام در مدینه، لشکری را روانه این شهر می نماید که امام از مدینه به سمت مکه می گریزد. به فرمانده سپاه سفیانی گزارش می رسد که مهدی به سمت مکه رفته است. او پس از ارتکاب جنایات خونبار از شام تا عراق و از عراق تا حجاز، با فرو رفتن زمین پیدا (حوالی مکه)، به صورتی معجزه آسا، بخش اعظمی از سپاهیانش بدون درگیری با امام به کام نیستی فرو رفته و پسمانده سپاه او به سرکردگی سفیانی به سمت شام که سپاه امام در منطقه «مرج عذرا»^۱ (کورانی، ۱۳۹۴: ۷۱۷) اقامت گزیده است حرکت می کند و در منطقه رمله (شمال شرقی قدس) لشکر امام با لشکر سفیانی روبه رو و درگیر می شود.

برخی از منابع روایی شیعه، مکان این درگیری را گزارش کرده اند.
الف) منطقه رمله.^۲

جابر در حدیثی طولانی از امام باقر علیه السلام نقل می کند:

۱. ناحیه ای در ۳۰ کیلومتری شهر دمشق، محل شهادت و دفن حجر بن عدی.
۲. رمله شهری در مرکز فلسطین با جمعیت تقریبی ۷۵۰۰۰ نفر است در دوازده میلی بیت المقدس که یکی از مهم ترین آثار تاریخی آن مسجد سفید است.

آن گاه مهدی به کوفه می آید... سپس به همراه یارانش به «مرج عذرا» می آید و این در حالی است که مردم بسیاری به او پیوسته اند. سفیانی در آن زمان در وادی «رمله» به سر می برد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۲۲۴).

(ب) دریاچه طبریه.^۱

در روایتی از امام باقر علیه السلام که در منابع شیعی وارد گردیده و علامه مجلسی آن را از کتاب الغیبه فضل بن شاذان نقل می نماید محل درگیری در روایت فوق را تأیید می کند.
عن ابی جعفر علیه السلام: امام باقر علیه السلام فرمود:

امام مهدی، سفیانی و لشکر او را شکست داده و تمام آن ها را به هلاکت می رساند و سفیانی را زیر درختی در کنار دریاچه طبریه در شام می کشد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۳۸۶، باب ۲۷، ج ۱۹۹؛ کورانی، ۱۴۲۸: ج ۴، ۴۱۲؛ شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج ۳، ۵۸۴، باب ۳۲، فصل ۵۹، ج ۷۸۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۵۶، ج ۴۹).

(ج) شهر قدس.

در روایتی از امام رضا علیه السلام به شهر قدس به عنوان محل هلاکت سفیانی اشاره می کند که بین این روایت با روایات فوق (کنار دریاچه طبریه) منافاتی دیده نمی شود. چون به لحاظ جغرافیایی، هم قدس و هم دریاچه طبریه در یک منطقه قرار دارند.
امام رضا علیه السلام فرمود:

ان السفیانی یذبح علی بلاطة باب ایلیا (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۲۴۰ و ۲۰۱؛ سلیمان، ۱۴۰۲: ۱۱۳۳).

سر سفیانی بر روی تخته سنگی در مدخل دروازه ایلیا^۲ بریده خواهد شد.

(د) باب الرحبه.

در روایت دیگری، امام علی علیه السلام محل اسارت و کشته شدن سفیانی را «باب الرحبه» فلسطین می نامند.

امام علی علیه السلام فرمود:

۱. این دریاچه در شمال فلسطین با فاصله ۱۶ کیلومتری از بیت المقدس و ۱۴ کیلومتری از شهر لُد قرار دارد. طبریه به همراه اورشلیم (قدس)، حفا و حبرون، ۴ شهر مقدس یهودیان محسوب می شود. شهر طبریه در کنار این دریاچه آب شیرین واقع شده است. این دریاچه، مهم ترین دریاچه آب شیرین فلسطین اشغالی به شمار می آید و از دیدگاه راهبردی برای فلسطین اشغالی دارای اهمیت بسیاری است.

۲. نام شهری که ایلیاء پیغمبر به آن منسوب است. گفته شده نام بیت المقدس و اورشلیم می باشد.

فیئوقی بالسفیانی أسیراً فیأمر به فیذبح علی باب الرحبة... (کورانی، ۱۴۲۸ق: ج ۳، ۳۱۴)؛ سفیانی را اسیر می‌کنند و نزد امام مهدی می‌آورند آن حضرت دستور قتل او را صادر می‌کند و او نزد باب الرحبه کشته می‌شود.

در تفسیر عیاشی عبدالاعلی حلی روایتی از امام باقر علیه السلام درباره درگیری و هلاکت سفیانی نقل می‌کند که به مکان درگیری و محل کشته شدن سفیانی اشاره‌ای نمی‌کند. اما با وجود این که، شبیه این روایت در منابع اهل سنت وارد شده که به مکان آن تصریح می‌نماید شاید بتوان نتیجه گرفت که این درگیری و قتل در بیت المقدس یا حوالی آن باشد.

امام باقر علیه السلام فرمود:

... او [مهدی] سفیانی را اسیر می‌کند و می‌برد با دست خود ذبح می‌کند. سپس لشکری اسب سوار را به روم اعزام می‌کند تا ما بقی بنی امیه را حاضر کنند (عیاشی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۵۹).

از دستور امام به حمله به روم بعد از قتل سفیانی، به نظر می‌رسد مکان این درگیری باید نزدیک ترین مکان به روم یعنی سرزمین فلسطین باشد. با توجه به روایات فوق، محل درگیری سپاه امام مهدی با سفیانی را می‌توان دریاچه طبریه (فلسطین)، ایلیا (قدس) و باب الرحبه فلسطین دانست که جمع بین هر سه منافاتی با هم ندارند.

۲. منابع روایی اهل سنت

در منابع و متون روایی اهل سنت نیز به چند نقطه در منطقه شام به عنوان محل درگیری سفیانی با امام مهدی علیه السلام اشاره شده است. کنار دریاچه طبریه، اولین نقطه‌ای است که شماری از محدثین سنی به نقل و پردازش آن پرداخته‌اند. سپاه امام به دستور حضرت از مرج عذرا به سمت بیت المقدس حرکت می‌کنند تا به لشکر سفیانی می‌رسند. سفیانی در این ملاقات، تحت تأثیر حضرت قرار می‌گیرد و با آن حضرت بیعت می‌کند و تصمیم می‌گیرد که دست از نبرد برداشته و منطقه را تسلیم امام نماید. اما نزدیکان وی او را سرزنش می‌کنند و او را از تصمیم خود منصرف می‌سازند. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۶۰) قبیله کلب او را پیشیمان کرده و به همین جهت او بر می‌گردد و تقاضای فسخ پیمان می‌کند. امام نیز بیعت وی را فسخ می‌کند آن گاه سفیانی لشکریان خود را برای جنگ با امام بسیج کرده ولی امام او را شکست می‌دهد جنگی که بر پایه روایات از عکا تا صور و از دمشق تا طبریه و تا داخل قدس گسترش می‌یابد. سرانجام، سفیانی به دست یکی از سپاهیان امام دستگیر شده، وی را در کنار دریاچه طبریه به

قتل می‌رسانند. برای نمونه به چند روایت در این زمینه اشاره می‌کنیم.
الف) دریاچه طبریه.

سیوطی از ابو عمر الدانی او نیز از حذیفه روایت کرده است که پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در سخنی پیرامون ظهور امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام می‌فرماید:

او [مهدی] به شام می‌آید و سفیانی را در زیر درختی که شاخه‌هایش بر روی ساحل دریاچه طبریه سایه افکنده است خواهد کشت و قبیله کلب را نیز به درک خواهد فرستاد (سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۱۶۰).

سیوطی روایتی را با همین مضمون از امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَام نقل می‌کند که در این روایت هم، به ساحل دریاچه طبریه به عنوان محل درگیری و هلاکت سفیانی اشاره شده است.
امام سجاد عَلَيْهِ السَّلَام فرمودند:

سفیانی با ۱۷۰ هزار جنگجو حرکت می‌کند و در کنار دریاچه طبریه فرود می‌آید و مهدی به سوی او حرکت می‌نماید و در کنار دریاچه طبریه بر او می‌تازد و در کمتر از یک ساعت همه سپاهیان او هلاک می‌شوند و فقط شخص سفیانی باقی می‌ماند. آن‌گاه حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام او را دستگیر می‌کند و در کنار دریاچه طبریه در زیر درختی که شاخه‌هایش به روی دریاچه بال گشوده، سر می‌برد و سپس شام را تحت تصرف خود در می‌آورد. (همان، ۱۹۵۹: ج ۲، ۱۶۰)

ب) شهر قدس.

در پاره‌ای از روایات اهل سنت، این درگیری را در شهر بیت المقدس یا ورودی شهر قدس گزارش کرده‌اند.

به عنوان مثال به روایتی که ابن حماد، سیوطی و متقی هندی نقل کرده‌اند توجه نمائید.
پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمودند:

مهدی و سفیانی در بیت المقدس با یکدیگر می‌جنگند. سپس او [سفیانی] را اسیر کرده و می‌آورند و به دستور او [مهدی] در باب الرحبه کشته می‌شود... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۲۴۴؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۷۲؛ متقی هندی، ۱۴۰۸: ج ۲، ۶۸۰-۱۴۷).

شبهه همین روایت را ابن حماد با اندکی تغییر از امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام نقل می‌کند که به بیت المقدس به عنوان محل بیعت و درگیری و هلاکت سفیانی اشاره شده است.
امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام فرمود:

هنگامی که پناهنده‌ای که در مکه است از فرو رفتن زمین خبردار شود با ۱۲ هزار نفر از

جمله ابدال بیاید تا در ایلیاء (قدس) فرود آیند... سفیانی اطاعت خود را اعلام می کند سپس می رود و با کلب که دایی های او هستند دیدار می کند، آنها او را بر این کار نکوهش کرده می گویند: خدا به تو جامه ای پوشاند ولی تو آن را درآوردی، او هم می گوید نظر شما چیست آیا بیعت را باز ستانم آنان گویند: آری. او [سفیانی] نزد ایشان [امام مهدی] به ایلیا می آید و می گوید: [بیعت مرا] فسخ کن... آن گاه [مهدی] می گوید این مردی است که از فرمان من به درآمده است پس فرمان می دهد و او را بر روی تخته سنگی در ایلیا [قدس] ذبح می کنند... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۵).

امام باقر علیه السلام در حدیث دیگری که منابع اهل سنت از ایشان نقل کرده اند فرمودند:

... ثم یقول هذا رجل قد خلع طاعتی فیأمر به عند ذلک فیذبح علی بلاطة ایلیا... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج ۱، ۳۴۷، ح ۱۰۰۲؛ مقدسی شافعی، ۱۴۱۶: ۱۲۱، باب ۴، ف ۲؛ متقی هندی، ۱۴۰۸: ۱۲۳)؛

... سپس [امام مهدی] می فرماید: این مرد [سفیانی] از اطاعت من سر برتافته. آن حضرت دستور قتل او را صادر می کند و او بر سنگ بیت المقدس گردن زده می شود....

همچنین در روایت دیگری که سیوطی نقل کرده این چنین آمده است.
امام باقر علیه السلام فرمود:

... حتی ینزلوا ایلیاء... فیذبح علی بلاطة ایلیاء (سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۱۴۶)؛
... وقتی مهدی خبر فرورفتن در زمین بیداء را می شنود با ۱۲ هزار نفر قیام می کند و از مکه خارج می شود. تا آن که در ایلیا (قدس) فرود آید. سفیانی به سمت او حرکت می کند. (به سمت قدس)... سپس [مهدی] دستور می دهد در دروازه ایلیا سرش را جدا کنند.

از این روایت هم برمی آید که محل درگیری لشکر امام با سفیانی و محل هلاکت سفیانی، شهر بیت المقدس است.
(ج) باب الرحبه.

البته برخی از منابع اهل سنت هم چنان چه گذشت، محل جنگ و کشته شدن سفیانی را باب الرحبه [ورودی قدس] می دانند. که فقط به یک مورد از آنها اشاره می کنیم.
امام علی علیه السلام فرمودند:

فیؤتی بالسفیانی أسیراً فیأمر به فیذبح علی باب الرحبة... (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۹۵)؛

سفیانی را اسیر می کنند، نزد امام مهدی علیه السلام می آورند. آن حضرت دستور قتل او را صادر می کند و او نزد باب الرحبه کشته می شود... .

از مجموع روایات فریقین استفاده می شود که گستردگی جنگ امام مهدی علیه السلام با لشکر سفیانی، دمشق، طبریه (منطقه بین دمشق و قدس) و بیت المقدس است که کانون درگیری از طبریه تا بیت المقدس امتداد دارد. و امام با غلبه بر سفیانی پیروزمندانه وارد شهر بیت المقدس می شود.

همچنین در روایات آمده در متون اهل سنت، دریاچه طبریه (فلسطین)، بیت المقدس و باب الرحبه به عنوان مکان درگیری و محل نابودی سفیانی اشاره کرده اند.

۳. بررسی محل نزول عیسی علیه السلام

یکی از عقائد مشترک مذاهب اسلامی، نزول عیسی علیه السلام در آخر الزمان از آسمان به زمین است. خداوند متعال می فرماید:

﴿وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ وَيَوْمَ الْقِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا﴾
(نساء: ۱۵۹).

بر طبق نقلی از امام علی علیه السلام نسبت به این آیه چنین فرمودند:

بلکه عیسی علیه السلام در ایام رجعت آل محمد علیهم السلام به این دنیا باز می گردد و هیچ یک از اهل ملل یهودی و غیر ایشان باقی نمی ماند، جز این که قبل از مرگ عیسی به او ایمان می آورند و عیسی علیه السلام در پشت سر مهدی علیه السلام نماز می خواند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳، ۵۱؛ قمی، ۱۳۶۷: ج ۱، ۱۵۸).

پس از هلاکت سفیانی در شام مطابق احادیث فراوان، حضرت مسیح علیه السلام در آخر الزمان از آسمان هبوط کرده و به امام مهدی علیه السلام اقتدا می کند و پشت سر ایشان نماز می خواند. تا در چنین موقعیت حساسی، مهر تأییدی بر فعالیت امام باشد.

این حقیقت، در فرهنگ اسلامی، مسئله ای اجماعی در بین شیعه و سنی است. اما محل نزول مسیح علیه السلام و اقتدای ایشان در نماز در میان روایات فریقین مورد اختلاف قرار گرفته است. ما با استناد به احادیث موجود در متون شیعه و سنی به تحلیل و بررسی مکان این اتفاق خطیر خواهیم پرداخت.

الف) بررسی روایات شیعه

در روایات اهل بیت علیهم السلام و منابع شیعه به ندرت به مکان نزول عیسی علیه السلام اشاره کرده اند.

آن چه از مجموع روایات شیعه دربارهٔ نزول حضرت مسیح علیه السلام استفاده می‌شود. اصل فرود آمدن آن بزرگوار و نماز خواندن او پشت سر امام مهدی علیه السلام است. ولی در برخی از متون درجه دو شیعه، روایاتی در باب محل نزول عیسی علیه السلام وجود دارد که اگر چه روایات یاد شده سندهای پذیرفتنی ندارند اما تعدد نقل و کثرت استعمال این روایات در متون فریقین، احتمال نزول ایشان را در یکی از اماکن شهرهای مسیحی و یهودی نشین (به جهت تأثیرگذاری ایشان در این نواحی) را تقویت کرده و موجب اطمینان به مضمون آنها می‌شود. به برخی از این روایات اشاره می‌کنیم.

الف) دمشق.

در یک روایت که امام صادق علیه السلام از آباء گرامی اش از امام حسن مجتبی علیه السلام در گفتگو با ملک روم نقل شده است. محل هبوط را دمشق در شام معرفی می‌نمایند.

امام صادق علیه السلام از امام حسن مجتبی علیه السلام فرمودند:

... ثم عیسی بن مریم علیه السلام روح الله ... یهبط إلى الارض بدمشق و هو الذی یقتل الرجال...
 (قی، ۱۳۶۷: ج ۲، ۲۷۲-۲۶۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۴، ۲۴۷، ب ۱۸، ح ۲۷)؛

... عیسی بن مریم علیه السلام روح خدا و کلمه خداست. او در دنیا سی و سه سال داشت که خدا او را به آسمان برد و در زمین دمشق (شام) هبوط دهد....

ب) اطراف قدس.

امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود:

مهدی از ذریه من است.... پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمودند: «عیسی علیه السلام از آسمان نازل می‌شود و با مهدی از ذریه من است... تا این که فرمود: مهدی در نماز بر او مقدم می‌شود. پس به سمت قبله جدش رسول خدا (مکه) نماز می‌گذارد. و به اتفاق هم به بیت المقدس می‌روند. سپس بین او و دجال جنگ در خواهد گرفت تا لشکر دجال را از اول تا آخر خواهد کشت. سپس عیسی علیه السلام رحلت می‌کند و مهدی باقی است» (نوری، ۱۴۰۸: ج ۲، ۳۲۱، باب ۴۹، ح ۲۱؛ شیخ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج ۳، ۵۱۷؛ طبسی، ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۷۶-۱۱۷).

از این روایت بر می‌آید که مکان این نماز، جایی غیر از مکه می‌باشد و از آن جا که بعد از اقامه نماز به بیت المقدس می‌روند طبیعتاً باید مکان این نزول نزدیک به بیت المقدس باشد.

ج) گردنه افیق.

در یک روایتی که هم در منابع شیعه و هم در حدیثی اهل سنت آمده است، محل فرود را

گردنه افیق در حوالی بیت المقدس عنوان می نماید.

رسول خدا ﷺ می فرماید:

ينزل عيسى عليه السلام على ثنية بالأرض المقدسة يقال لها افيق، فيأتي بيت القدس والناس في صلاة الصبح... (أربلي، ۱۳۸۱ق: ج ۳، ۲۷۹؛ صافي، ۱۳۸۰ ش: ۳۱۸-۳۱۶؛ مسلم نيشابوري، ۱۴۱۵ق: ج ۱، ۱۰۷)؛

عيسى عليه السلام در گردنه ای به نام «افیق» در سرزمین مقدس فرود می آید و وارد بیت المقدس می شود در حالی که مردم برای نماز صبح صف کشیده اند.

پس امام، عقب می رود ولی عیسی او را جلو می اندازد و خود پشت سر وی ایستاده به او اقتدا کرده و طبق شریعت محمدی نماز می گذارد و می گوید شما اهل بیته هستید که احدی نمی تواند بر شما پیشی بگیرد. همان طور که مشاهده می شود در این روایت، محل نزول عیسی عليه السلام را اراضی مقدس اطراف بیت المقدس یعنی افیق معرفی می کند. در روایتی که در متون حدیثی فریقین مشترکاً وارد گردیده است این چنین بیان می دارد.

پیامبر ﷺ فرمود:

طائفة ای از امت من همواره برای دفاع از حق می جنگند... حتی یوزل عیسی بن مریم عند طلوع الفجر بیت المقدس یوزل علی المهدی... تا این که عیسی عليه السلام به هنگام طلوع فجر در بیت المقدس نازل می شود آن گاه به نزد مهدی می آید (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۸۵؛ اربلی، ۱۳۸۱: ج ۳، ۲۶۹؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۱۶۲).

در این حدیث، مکان نزول [قدس] طوری صریح و شفاف بیان شده است که از هر گونه توجیه بی نیاز است. بنابراین، دمشق، اطراف بیت المقدس، گردنه افیق در بیت المقدس و شهر قدس اماکنی هستند که برای محل فرود عیسی عليه السلام در متون شیعه ذکر گردیده است.

ب) بررسی روایات اهل سنت

منابع اهل سنت، نکات دقیق تری از مکان نزول عیسی بن مریم عليه السلام را گزارش کرده اند.

الف) پل سفید.

پل سفید در منطقه شرقی دمشق، به عنوان یکی از احتمالات این اتفاق پسینی قلمداد شده است. ابن حماد در کتاب فتن خود که قدیمی ترین منبع روایی ملاحم و پیشگویی در اهل سنت می باشد از کعب الاحبار نقل می کند که گفت: مسیح عیسی بن مریم عليه السلام کنار پل سفید بر در

۱. روستایی در فلسطین بین حوران و غوربسان در نزدیکی شهر لُد می باشد.

شرقی دمشق به سمت درخت فرود می‌آید. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج ۲، ۵۶۷)
مسلم نیز حدیثی را از نواس بن سمعان روایت کرده که پیامبر خدا ﷺ دربارهٔ دجال فرموده است:

إذا بعث الله المسيح ابن مريم، فينزل عند المنارة البيضاء شرق دمشق... فيطلبه حتى يدركه بباب لد، فيقتله (نیشابوری، ۱۴۱۵ ق: ج ۸، ۱۹۸-۱۹۷)؛
تا آن‌که خداوند مسیح پسر مریم را برانگیزد، پس او در کنار مناره سفید در شرق دمشق فرود می‌آید... سپس به جستجوی دجال بر می‌خیزد تا آن‌که او را در دروازه لد می‌یابد و می‌کشد.

از این حدیث فهمیده می‌شود که نزول حضرت مسیح عليه السلام در دمشق است و کشتن دجال در لد (بیت المقدس) می‌باشد.
ب) شهر قدس.

اما دسته دوم از منابع اهل سنت که حجم بیشتری نیز دارند به شهر قدس به عنوان محل این اتفاق تصریح دارند. برای نمونه به چند روایت از این دسته اشاره می‌کنیم.
ابن حماد گزارشی طولانی از حدیثی از رسول خدا صلى الله عليه وآله وسلم نقل می‌کند. پیامبر صلى الله عليه وآله وسلم فرمودند:
شما در این حال به سر می‌برید که عیسی بن مریم در ایلیا (قدس) که جماعتی از مسلمین و خلیفه آنان در آن حضور دارند فرود می‌آید... (ابن حماد، ۱۴۱۴ ق: ج ۲، ۵۶۸).

جابر از پیامبر اکرم صلى الله عليه وآله وسلم فرمود:
همواره طائفه‌ای از امت من در دفاع از حق می‌جنگند تا آن‌که عیسی به مریم عليها السلام به هنگام طلوع فجر در بیت المقدس نزد مهدی فرود آید (الدانی، ۱۴۱۶: ۱۴۳).

از امام علی عليه السلام این چنین نقل شده است:
مهدی داخل بیت المقدس می‌شود و به عنوان امام بر مردم نماز می‌گذارد چون روز جمعه هنگام نماز فرا رسد، عیسی بن مریم... فرود می‌آید (مقدسی شافعی، ۱۴۱۶: ۲۷۴).

ابن ماجه قزوینی در کتاب سنن خود با صراحت بیشتری به مکان این واقعه اشاره می‌کند. در بخشی از حدیث می‌نویسد: ام شریک بنت ابی العکر به پیامبر خدا صلى الله عليه وآله وسلم عرض کرد: «ای پیامبر خدا عرب در آن زمان کجایند؟» پیامبر صلى الله عليه وآله وسلم فرمود:

هم یومئذٍ قليل و جَلَّهٖم فی بیت المقدس و امامهم قد تقدم یصلی بهم الصبح اذا نزل بهم عیسی بن مریم... (ابن ماجه، ۱۳۹۵: ج ۱، ۱۹؛ قرشی گنجی شافعی، ۱۴۰۴: ۴۹۹؛ اربلی، ۱۴۰۱: ج ۳، ۲۶۰ و ۲۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۱، ۹۰)؛
عرب ها در آن زمان کم اند و همه در بیت المقدس جمع اند و حضرت مهدی علیه السلام امام آنان در جلو قرار دارد که نماز بگذارد زمانی که عیسی بن مریم فرود آید....

(ج) نزدیک مناره سفید قدس.

در حدیث دیگری پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود:

... فیلتفت المهدي وقد نزل عیسی. عند المنارة البيضاء فی القدس... (هیثمی، ۱۴۱۷: ۹۸؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۱۵۸؛ قندوزی حنفی، ۱۴۳۰: ج ۳، ۹۰)؛
.... مهدی متوجه می شود که عیسی علیه السلام در قدس در نزدیکی مناره سفید فرود آمده است.

از شباهت این روایت با روایتی که فرود عیسی علیه السلام را در کنار مناره سفید دمشق عنوان کرده بود. و با توجه به کثرت و قوت احادیثی که بر وقوع حادثه بیت المقدس تأکید دارد. با نظر به شباهت لفظی (کنار مناره سفید دمشق و نزدیکی مناره سفید قدس) دو روایت، احتمال قریب به یقین، محل این اتفاق، دروازه شرقی قدس می باشد. مضاف بر این که زمخشری مفسر بزرگ اهل سنت نیز با نقل روایتی، مکان فرود عیسی علیه السلام را گردنه افیق در ارض مقدس قدس بیان می دارد.

وفي الحديث: ان عیسی علیه السلام ينزل علی ثنية علی ثنية بالارض المقدسة يقال لها افیق... (زمخشری، ۱۴۰۷: ج ۴، ۲۶۱)؛
عیسی علیه السلام بر گردنه کوه و دره ای در ارض مقدسه فرود می آید که به آن افیق (دره ای در نزدیکی بیت المقدس و شهر لد) می گویند.

به هر حال منابع روایی اهل سنت به اماکن مختلفی به عنوان محل فرود عیسی علیه السلام نظیر کنار پل سفید در دروازه شرقی دمشق، شهر بیت المقدس و کنار مناره سفید در قدس اشاره می کنند. که کثرت و فراوانی احادیث قدس، این محل را تقویت می کند. البته امکان دارد همان گونه که مشهور است نخست در قدس فرود آید و سپس رهسپار دیگر مناطق شود.

۴. بررسی محل درگیری امام زمان علیه السلام با دجال

یکی از حوادث مهمی که در عصر ظهور، در منطقه بیت المقدس رقم خواهد خورد. ظهور

دجال به عنوان آخرین طاغوت و پیشوای گمراهی است. ظهور دجال در فرجام تاریخ به عنوان دشمن منجی آخر الزمان، از آموزه‌های مشترک میان یهودیت، مسیحیت و اسلام است. خروج دجال، یکی از علائم بحث برانگیز و جنجالی ظهور به شمار می‌رود که در احادیث فریقین مطرح شده است البته شمار احادیث در این باره در جوامع روایی اهل تسنن بیشتر از جوامع روایی شیعه است (صافی، ۱۳۸۰: ج ۳، ۲۹۳ و ۲۷۹).

اندیشمندان اسلامی درباره چیستی و کیستی دجال، دیدگاه واحدی ندارند. گروهی آن را شخصی واقعی از افراد انسان می‌دانند و گروهی دیگر آن را نمادی برای جریانات منفی و گروه‌های انحرافی آخر الزمان معرفی کرده‌اند. صرف نظر از این که دجال شخص باشد یا جریان، با نگاه به احادیث و روایات، به بررسی روایاتی که به محل درگیری و برخورد دجال با امام مهدی عجل الله تعالی فرجه و حضرت عیسی علیه السلام خواهیم پرداخت و روایات شیعه و سنی را به تفکیک، در این باره تحلیل خواهیم کرد.

بررسی روایات شیعه

روایات شیعه، به اماکن متعددی در باب محل درگیری امام مهدی عجل الله تعالی فرجه با دجال اشاره نموده‌اند.

(الف) اصل درگیری با دجال.

در برخی از روایات بدون اشاره به محل درگیری، فقط به اصل این نزاع پرداخته‌اند. به عنوان مثال در حدیثی که مفضل از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند فرمودند:

خداوند تبارک و تعالی، ۱۴ هزار سال قبل از آفرینش مخلوقات، ۱۴ نور را آفرید که ارواح ما بودند. پرسیدند ای فرزند رسول خدا این ۱۴ نفر چه کسانی هستند؟ حضرت فرمود: محمد، علی، فاطمه، حسن، حسین، و امامان از نسل حسین، آخرینشان قائم است که پس از غیبت، قیام کرده، دجال را می‌کشد و زمین را از هر ستم و بیدادی پاک می‌نماید (شیخ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۳۵).

(ب) اطراف بیت المقدس.

اما دسته دوم روایات شیعه به بیت المقدس و اطراف آن به عنوان محل درگیری دجال با امام اشاره دارد.

به عنوان مثال، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند:

مهدی و عیسی با هم به بیت المقدس می‌روند سپس بین حضرت و دجال، نزاع و جنگ می‌شود و امام مهدی عجل الله تعالی فرجه تمام لشکر او (یهودیان و ناصبی‌ها) را از اول تا آخر

نابود می کند (نوری، ۱۴۰۸: ج ۲، ۳۲۱، ۴۹، ح ۲۱؛ حر عاملی، ۱۴۲۵: ج ۳، ۵۸۷؛ طبسی، ۱۳۸۵: ج ۱، ۱۷۷-۱۷۶).

جابر بن عبدالله انصاری از امیرمؤمنان علیه السلام نقل می کند:

عیسی بن مریم از آسمان فرود می آید و همراه مهدی علیه السلام است. او با عیسی و عده زیادی از یارانش به سمت بیت المقدس حرکت می کند و در اطراف قدس جنگی عظیم بین دجال و قائم آل محمد علیه السلام اتفاق می افتد و پیروزی، از آن سپاه مهدی علیه السلام خواهد بود... (حر عاملی، ۱۴۲۵: ج ۳، ۵۸۷).

در یک روایت نیز به شام به عنوان محل قتل دجال توسط امام توسط امام مهدی علیه السلام اشاره دارد. که با وجود این که بیت المقدس و اطراف آن یکی از مناطق شام می باشد با این حدیث منافاتی ندارد.

امام علی علیه السلام فرمودند:

یقتله بالشام علی یدی من یصلی المسیح عیسی بن مریم خلفه (همان، ۱۴۲۵: ج ۳، ۵۲۳)

خداوند دجال را در شام به دست آن کسی که عیسی بن مریم پشت سرش نماز می گذارد خواهد کشت.

(ج) منطقه افیق شهر لد.

دسته سوم از روایات شیعه، منطقه افیق^۱ (فلسطین) را به عنوان محل این اتفاق ذکر می کند. یک نمونه از این روایات که در منابع شیعه موجود می باشد را ذکر می کنیم.

اصبغ بن نباته از امام علی علیه السلام فرمود:

او [مهدی] دجال را در شام برگردنه ای به نام «افیق» خواهد کشت. قتل از هنگامی که سه ساعت از روز جمعه گذشته، توسط کسی خواهد بود که عیسی پشت سرش نماز می خواند (شیخ صدوق، ۱۳۹۵، ۵۲۵، ب ۷، ح ۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۴، ۳۴۹-۳۴۸، ب ۲۴، ج ۱۰).

(د) کوفه.

اما در یک روایت که در اثبات الهداة و بحار الانوار آمده است به درگیری دجال با امام مهدی علیه السلام و کشته شدن او توسط امام در کوفه تأکید دارد.

۱. روستایی در فلسطین در نزدیکی شهر لد می باشد که با روایات دروازه لد منافات ندارد.

معلی بن خنیس در حدیثی نقل می کند:

در بامداد نوروز بر امام صادق علیه السلام وارد شدم. حضرت فرمود: ای معلی، آیا می دانی نوروز چه روزی است؟ عرض کردم: فدایتان شوم تنها می دانم روزی است که ایرانیان آن را بزرگ می شمارند و در آن به یکدیگر تبریک گفته و برای هم دعای خیر می کنند. حضرت فرمود: این چنین نیست؛ قسم به خانه کعبه که در دل شهر مکه است، این روز نیست مگر برای یک امر قدیمی که آن را برای تو تفسیر می کنم؛ ای معلی، نوروز همان روزی است که... مهدی علیه السلام و والیان ایشان ظهور می کنند و در همان روز، مهدی علیه السلام بر دجال پیروز می شود و او را در کناسه کوفه به دار می آویزد (حر عاملی، ۱۴۲۵: ج ۵، ۱۹۹؛ مجلسی، ج ۳، ۱۴؛ ج ۵۲، ۲۷۶).

همان طور که در روایت مشاهده فرمودید امام صادق علیه السلام، کوفه را به عنوان محل درگیری با دجال نام می برد. که به نظر می رسد این قول با توجه به روایات سه دسته فوق که بر شام، بیت المقدس و گردنه افیق در فلسطین به عنوان محل وقوع حادثه تأکید داشت منافات داشته باشد و نمی توان آن را پذیرفت، مضاف بر این که پاره ای از روایات ما وقوع درگیری امام مهدی علیه السلام با دجال را بعد از نزول عیسی علیه السلام و اقامه نماز ایشان می دانند. و از آن جا که این حادثه [نزول عیسی] به طور قطع در یکی از مناطق شام اتفاق خواهد افتاد. این روایت کوفه تضاد کامل با این دست از احادیث ما دارد. به عنوان نمونه امام باقر علیه السلام به خیمه فرمودند: ای خیمه زمانی بر مردم فرا خواهد آمد که نمی دانند خدا و توحید چیست: تا این که دجال خروج کند و عیسی بن مریم علیه السلام نزول نماید و خداوند دجال را به دستان وی بکشد و مردی از بین ما اهل بیت بر آنان نماز بگذارند... (کوفی، ۱۴۱۰: ۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۴، ۳۹۴).

این روایت بیانگر آن است که ظهور دجال و نزول حضرت عیسی علیه السلام در یک زمان و بالطبع در یک مکان خواهد بود و قبلاً ثابت گردید که نزول عیسی علیه السلام در شام می باشد. همچنین در منابع معتبر شیعه، همچون کمال الدین شیخ صدوق از امام علی علیه السلام روایت شده که حضرت فرمود:

سلونی قبل ان تفقدونی...: متى يخرج الرجال؟... خیر المساکن یومئذ بیت المقدس، و لَیَأْتِیَنَّ عَلَی النَّاسِ زَمَانٌ یَتَمَتَّى أَحَدُهُمْ أَنَّهُ مِنْ سُكَّانِهِ (صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۵۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۱۹۲؛ ج ۲۶)؛

امام علی علیه السلام فرمودند: از من بپرسید... صعصعه بن صوحان به حضرت گفت: دجال چه زمانی خروج می کند؟ امام، دجال و کارها و عواملش را بیان نمود بعد فرمودند: خدا

او را به دست کسی که عیسی علیه السلام پشت سرش نماز می خواند خواهد کشت ... در این وقت، عجله کنید و به قیام [مهدی] بپیوندید. آن هنگام، بهترین مکان ها بیت المقدس است و روزگاری بر مردم می آید که هر یک از شما آرزو می کند که از ساکنان آن جا [بیت المقدس] باشد.

امام صادق علیه السلام نیز فرمودند:

خیر المساکن مکه و بیت المقدس (صافی، ۱۳۸۰: ۴۲۸)؛

بهترین اماکن [در عهد سفیانی و دجال] مکه و بیت المقدس خواهد بود.

نیز امام باقر علیه السلام فرمودند:

خیر المساکن یومئذ بیت المقدس (یزدی حائری، ۱۴۲۲: ۱۸۰)؛

بهترین مکان ها در آن هنگام [خروج دجال] بیت المقدس است.

از این روایات به خوبی فهمیده می شود که خروج دجال با نزول عیسی علیه السلام در یک مکان واقع خواهد شد و برحسب روایات فراوان بر نزول عیسی علیه السلام در قدس و اطراف آن، و امن بودن شهر بیت المقدس، به خاطر حضور امام و لشکریانش در این مکان [زمان دجال] طبیعتاً نمی تواند محل درگیری، کوفه باشد.

بررسی روایات اهل سنت

یکی از موارد اختلاف نظر شیعه و سنی، تعیین مصداق بر سرکشنده دجال است. که شیعه آن را امام مهدی علیه السلام و اهل سنت آن را حضرت عیسی علیه السلام می دانند البته اختلاف فریقین در این باب فقط به این یک مورد ختم نمی گردد. بسیاری از منابع اهل سنت، مرگ امام مهدی علیه السلام را قبل از عیسی علیه السلام می دانند و می پندارند که عیسی بن مریم علیه السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله و در محل دفن ایشان [روضه النبی] دفن می شود. (بخاری، ۱۴۰۱: ج ۱، ۲۶۳)

این در حالی است که در برخی از منابع شیعه از قول امام صادق علیه السلام نقل گردیده است که:

امام مهدی در حضور مردم عهده داره دفن مسیح می شود تا مبادا آن چه را مسیحیان درباره اش گفتند تکرار کنند و با جامه ای که توسط مادرش مریم بافته شده، او را کفن کرده و در شهر «قدس» در کنار قبر مریم به خاک خواهند سپرد (کورانی، ۱۳۹۴: ۷۵۹).

به هر تقدیر، در منابع اهل سنت به نظر اشاره ای به درگیری شخص امام زمان علیه السلام با دجال نشده است. بلکه به درگیری حضرت عیسی علیه السلام [از یاران سپاه امام] با دجال پرداخته اند. متأسفانه روایات دجال در منابع اهل سنت که غالباً از طریق کعب الاحبار نقل گردیده، آغشته به

خرافات و عقاید یهود است. کعب الاحبار می‌پنداشت وقتی مسلمین، قسطنطنیه را فتح نمودند و بر رومیان فائق آمدند، حضرت مهدی به دست رومیان کشته می‌شود و دجال خروج کرده بوسیله مسیح کشته می‌شود. (ابن حماد، ۱۴۱۴: ج ۲، ۴۵۷) کعب الاحبار معتقد است که شورش دجال، بلافاصله پس از فتح قسطنطنیه است و پس از آن [بر خلاف شیعه که زمانی طولانی را برای دولت عدل الهی قائل است] قیامت است. (ابن حماد، همو: ج ۱، ۳۹۳)

احادیث اهل سنت پیرامون دجال در عین فراوانی، دارای تناقضات و تضادهایی است. مانند این که دجال در منطق حدیثی اهل سنت، صاحب قدرت ماورایی و ابزارهایی مافوق بشری برای اغواگری است. از سویی عقل این مطلب را که خداوند به دشمنش (دجال)، همانند انبیاء، معجزه (ولایت تکوینی) و قدرت زنده نمودن مردگان (عبدالرزاق، بی تا: ج ۱، ۳۹۳؛ مسلم نیشابوری، ۱۴۱۵: ج ۸، ۲۰) را عطا کند محال می‌داند. همچنین اهل سنت، طول عمر دجال را پذیرفته‌اند و لیکن نسبت به طول عمر حضرت مهدی عجل الله فرجه اعتراض دارند. با چشم‌پوشی از این اشکالات، به بررسی روایاتی که محل دقیق درگیری دجال با عیسی بن مریم علیها السلام را گزارش کرده‌اند می‌پردازیم.

الف) دروازه لد.

دسته اول روایت به منطقه لد اشاره دارند.

طیالسی در مسند خود از مجمع جاریه از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روایت می‌کند:

یقتل ابن مریم الدجال بباب لد (طیالسی، ۱۹۰۲: ۱۷۰، ح ۱۲۲۷)؛

پسر مریم، دجال را برکنار دروازه لد به قتل می‌رساند.

در گزارشی که ابن حماد راوی آن است می‌گوید:

عمر بن خطاب به فرد یهودی گفت: من تو را صادق یافته‌ام. در مورد دجال برایم بگو.

او گفت: قسم به خدای یهود، پسر مریم در آستانه [دروازه‌ی] لد او را به قتل خواهد

رساند (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۱۵۸).

امیرمؤمنان علی علیه السلام فرمود:

... حضرت عیسی علیه السلام نازل می‌شود و دجال به دست او کشته می‌شود... عیسی بن

مریم علیها السلام دجال را در باب لد می‌کشد (قندوزی حنفی، ۱۴۳۰: ج ۳، ۱۳۶).

ب) شهر قدس.

دسته دوم روایات به شهر قدس به عنوان مکان درگیری عیسی علیه السلام با دجال اشاره می‌کند.

در حدیثی پیامبر ﷺ فرمود:

زمانی که عیسی در بیت المقدس نازل شود دجال در بیت المقدس نیز خروج می کند. عیسی به سمت او رفته و با یک ضربه او را به قتل می رساند (طیالسی، ۱۹۰۲: ج ۲، ۵۵۹، ح ۱۵۶۳).

(ج) گردنه افیق.

دسته سوم روایات هم به کوه افیق که در نزدیکی شهر لد در فلسطین می باشد اشاره می کند. رسول خدا ﷺ فرمود:

وقتی دجال به گردنه افیق برسد، سایه اش بر مسلمان ها می افتد... او [عیسی] با پاره آهنی که با خود دارد بر او ضربه ای وارد کرده و او را به هلاکت می رساند (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۱۶۱).

پس منابع اهل سنت درگیری حضرت عیسی ﷺ [نه امام مهدی ﷺ] را با دجال در آخرالزمان گزارش کرده اند. و سه دسته روایات به منطقه لد، شهر قدس و گردنه افیق که هر سه قابل جمع اند اشاره داشتند. اما انتخاب شهر بیت المقدس یا اطراف آن از سوی دجال و یارانش (یهود و نواصب) برای درگیری و ایجاد فتنه و آشوب و برهم زدن آرامش، خود گویای حساسیت و موقعیت استراتژیک شهر قدس در عصر ظهور دارد.

۴. بررسی محل اظهار معجزات توسط امام مهدی ﷺ برای یهود و نصاری

از حوادث مهم و اتفاقات عصر ظهور، رویارویی امام مهدی ﷺ با قوم یهود در سرزمین فلسطین است. البته مراد از قوم یهود، اعم از یهودیان و مسیحیان است. چون حضرت عیسی ﷺ و حضرت موسی ﷺ هر دو پیامبرانی بودند که برای قوم بنی اسرائیل فرستاده شده بودند. لذا، خطابات قرآن کریم به یهود، اختصاص به قوم موسی ﷺ ندارد، زیرا پیروان نخستین حضرت مسیح ﷺ و حواریون وی، همگی از بنی اسرائیل که مرکز اصلی تبلیغ ایشان بیت المقدس بود می باشند. در روایتی وارد شده است:

... ان الله عزوجل ارسل عیسی بن مریم الی بنی اسرائیل خاصة فکانت نبوته ببیت المقدس (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۱۱، ۵۲).

از مجموع روایات فریقین برمی آید که امام مهدی ﷺ در عصر ظهور با اقامه دلیل و اظهار معجزاتی برای یهودیان، آنان را به اسلام دعوت می نماید که اکثر آنها ایمان آورده و برخی دیگر

نیز در اثر تعصب و عناد، اسلام نمی‌آورند و با امام وارد نبرد می‌شوند. این رویارویی در سرزمین شام و به خصوص شهر قدس [مرکز یهودیان] و حوالی آن رخ خواهد داد. امام مهدی علیه السلام برای اثبات حقانیت خود، همانند انبیاء گذشته، معجزاتی را برای یهودیان ارائه می‌کند. و چون ایشان امام جهانیان و مخاطب ایشان همه بشریت هستند برای مواجهه با اقوام و ملل گوناگون، به تعدد و تنوع معجزات نیازمند است. امام صادق علیه السلام در بیان اظهار معجزات امام زمان بعد از ظهور می‌فرماید:

هیچ یک از معجزات انبیاء و اوصیاء نیست مگر این که خداوند آن را در دست حضرت قائم علیه السلام ما قرار می‌دهد، برای اتمام حجت علیه دشمنان و فتنه‌انگیزانش (حرعاملی، ۱۴۲۵: ج ۳، ۳۰۰، ح ۱۳۷).

خداوند با توجه به اخلاق یهودیان که به راحتی تن به استدلال‌های امام نخواهند داد، موارد خاصی را برای امام مهدی علیه السلام به ودیعه نهاد تا جای تردیدی برای آن‌ها باقی نماند. برخی از موارد انبیاء گذشته که به صورت معجزه توسط امام مهدی علیه السلام ظاهر می‌شوند عبارتند از:

تورات و انجیل تحریف نشده (طبری شیعه، ۱۴۱۳: ۲۴۹؛ ابن طاووس، ۱۴۱۶: ۱۴۵ - ۱۴۲)، تابوت سکینه یا صندوق عهد^۱ (شافعی مصری، ۱۳۵۶: ۱۳۵)، عصای حضرت موسی علیه السلام (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۳۱، ح ۱؛ نعمانی، ۱۳۹۷: ۲۳۸، ح ۲۸؛ صدوق، ۱۳۹۵: ج ۲، ۳۷۶، ح ۷)، سنگ معروف حضرت موسی علیه السلام (کلینی، ۱۳۶۵: ۲۳۱، ح ۳) و انگشتر حضرت سلیمان علیه السلام (کلینی، ۱۳۶۵: ج ۱، ۲۳۱، ح ۱؛ نعمانی، ۱۳۹۷: ۳۴۳، ح ۲۷).

کاربرد این معجزات که از نشانه‌ها و نمادهای انبیاء یهود و نصاری است. به طور حتم برای مخاطبین آنها در شهرها و مناطق حضور آنها می‌باشد.

چون از روایات استفاده می‌شود که وقتی امام زمان علیه السلام به مکه، مدینه، کوفه و سایر بلاد مسلمان نشین وارد می‌شود. به دلیل نوع مخاطبانش، با نمادهای پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم و نشانه‌های اسلامی تجلی می‌نمایند. به عنوان نمونه: امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود:

۱. صندوقی است که موسی علیه السلام به امر خدا ساخت و الواح ده فرمان و عصای موسی علیه السلام و... را در آن قرار داد. تابوت عهد در میان قوم بنی اسرائیل، نماینده خدا بود و آرامشی به یهود می‌بخشید. صندوق عهد یا تابوت بین بنی اسرائیل، علامتی برای اثبات حقانیت است. داشتن تابوت مقدس، نشانگر نبوت یا تقدس دارنده آن است. فرشتگان آن را در میان بنی اسرائیل آوردند و نزد طالوت قرار دادند پس طالوت آن را به داود سپرد، از داود به سلیمان و از او به وصیش آصف بن برخیا منتقل شد. فرزندان اسرائیل، وصی سلیمان را رها کرده با دیگری بیعت نمودند و بعد از آن تابوت از میان آنها ناپدید شد.

به خدا سوگند گویی او [مهدی] را با چشم خود می بینم که وارد مکه شده در حالی که بُرد پیامبر ﷺ بر تن و عمامه ای زرد بر سر دارد، کفش های پیامبر به پا، نیزه پیامبر در دست او است (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۳، ۶).

یا در روایتی امام باقر ﷺ فرمودند:

گویی قائم ﷺ را در پشت نجف به چشم خود می بینم که زره رسول خدا ﷺ را پوشیده است (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۶۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۳۹۱).

همچنین هرگاه امام مهدی ﷺ در بلاد غیر اسلامی وارد می شوند. که غالباً یهودی و مسیحی نشین هستند نمادها و ظواهری از پیامبران آنها را که برای ایشان حجت می باشند را با خود به همراه دارد.

امام علی ﷺ فرمودند:

مهدی به بیت المقدس می رود و تابوت سکنه، خاتم سلیمان بن داود و الواح تورات موسی ﷺ را بیرون می آورد (یزدی حائری، ۱۴۲۲: ج ۲، ۱۹۶).

بنابراین، روایاتی که به اظهار میراث انبیاء یهود توسط امام مهدی ﷺ اشاره کرده اند، ناظر به حضور امام در موقعیت جغرافیایی و فرهنگی خاص آنان می باشد. با این تفصیل به بررسی مکان اظهار این معجزات، توسط امام مهدی ﷺ برای یهودیان در منابع فریقین خواهیم پرداخت.

الف) بررسی روایات شیعه

الف) اصل اظهار معجزه.

در برخی از روایات شیعه، بدون اشاره به محل آشکار کردن معجزات توسط امام مهدی ﷺ، فقط به اصل این واقعه پرداخته اند که پیشتر گذشت که با توجه به قرائن، قانداً این معجزات در مناطق و نواحی یهودی و مسیحی نشین رقم خواهند خورد. امام صادق ﷺ فرمود:

... جفرا بیض^۱ (سفید)، جعبه ای که تورات موسی ﷺ، انجیل عیسی ﷺ، زبور داود ﷺ و دیگر کتب آسمانی در آن است و با خروج قائم ﷺ ظاهر می شود (مفید ۱۳۷۲: ۲۴۷؛ طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۲، ۳۷۲).

۱. محتوای آن صندوق، عصای موسی ﷺ، پیراهن ابراهیم خلیل ﷺ که او را از آتش نمرود محافظت کرد، عمامه هارون نبی ﷺ، انگشتر سلیمان ﷺ است. در میان بنی اسرائیل آن صندوق به تابوت عهد یا سکنه یعنی صندوق آرامش بخش معروف بوده است.

ب) دریاچه طبریه فلسطین.

در پاره‌ای از روایات شیعه، به دریاچه طبریه^۱ (فلسطین) به عنوان محل اظهار معجزه امام مهدی علیه السلام برای یهودیان اشاره شده است. امام صادق علیه السلام در روایتی فرمودند:

عصای موسی علیه السلام از چوب آس از درختان بهشتی بود که به هنگام عزیمت به سوی مدین، جبرئیل آن را به او داده بود. عصای موسی و تابوت آدم در دریاچه طبریه می‌باشد، آنها پوسیده نمی‌شوند و رنگ‌شان تغییر نمی‌یابد تا به دست قائم علیه السلام به هنگام ظهورش بیرون آورده شوند (نعمانی، ۱۳۹۷: ۱۲۵؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۳۵۱).

ج) بیت المقدس.

در یک روایت از امام باقر علیه السلام نیز، به شهر بیت المقدس به عنوان محل استخراج این معجزات تصریح دارد. امام باقر علیه السلام فرمود:

وفي بیت المقدس یستخرج تابوت السکینه و خاتم سلیمان بن داود و الألواح التي نزلت علی موسی؛
او [مهدی] در بیت المقدس، تابوت سکینه؛ انگشتر سلیمان و الواحی را که بر موسی علیه السلام نازل شده را بیرون می‌آورد (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۳۹۰ و ۱۵۱).

البته بین این دو روایت (دریاچه طبریه و قدس) به حسب معنایی تعارضی وجود ندارد چون احتمال دارد امام، موارث انبیاء را از دریاچه طبریه خارج کرده سپس در شهر قدس در معرض دید مردم قرار دهند.

چنانچه در غالب روایتی این فرضیه وارد شده است. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم فرمود:

صندوق مقدس از دریاچه طبریه به دست مهدی آشکار می‌شود و آن را آورده و در پیشگاه مقدس او در بیت المقدس قرار می‌دهند و چون یهودیان آن را مشاهده می‌نمایند به جز اندکی، بقیه آنان اسلام می‌آوردند (صافی، ۱۳۸۰: ۳۰۹).

در یک روایت نیز بدون ذکر محل به ساخت «هیكل»^۲ در زمره علامات ظهور سخن به بیان آمده است. در روایتی که مرحوم مجلسی از امام علی علیه السلام نقل فرمودند:

۱. این دریاچه، دریاچه آب شیرین است که شهر طبریه که یکی از ۴ شهر مقدس یهودیان در فلسطین به شمار می‌آید در ساحل این دریاچه واقع شده است.
۲. معبد سلیمان.

برای آن [ظهورا] نشانه‌ها و علاماتی است. نخست آن‌که کوفه با لشکر و خندق محاصره شود، در سرکوپه‌های کوفه‌های آتش روشن شود، چهل شب مساجد تعطیل شوند، هیکل آشکار گردد... (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۲۷۳) ظاهراً مراد از آن، هیکل (معبد) سلیمان نبی علیه السلام است.

(د) انطاکیه.

اما کثیری از روایات منابع شیعی به شهر انطاکیه به عنوان محل اخراج معجزه امام مهدی علیه السلام اشاره دارد. اگرچه این روایات به لحاظ سندی قابل خدشه می‌باشند ولی به لحاظ کثرت نقل در منابع فریقین، شاهدی بر مدعای ما می‌تواند باشد. به چند نمونه از این روایات اشاره می‌کنیم.

طبری در دلائل الامامه از امام باقر علیه السلام نقل می‌کند که حضرت فرمودند:

إنما سمی المهدی مهدياً... یخرج التوراة من مغارة بأنطاکیة و یعطی حکم سلیمان علیه السلام
(طبری، ۱۴۱۳: ۲۴۹)

همانا مهدی، مهدی نام گذاشته شد... خارج می‌کند تورات اصیل را از غاری در انطاکیه (شمال منطقه شام در ترکیه امروزی).

در برخی از روایات می‌گویند، امام مهدی علیه السلام تابوت سکینه را از انطاکیه خارج می‌کند و تورات را از کوهی در شام بیرون می‌آورد. که ممکن است برخی از مورایث انبیاء از غار انطاکیه^۱ و برخی نیز از کوهی در شام یا دریاچه طبریه خارج گردد. امام باقر علیه السلام در روایتی فرمودند:

مهدی تابوت سکینه را از غاری در انطاکیه و اسفار تورات را از کوهی در شام بیرون می‌آورد و با آنها به جامعه یهود، احتیاج می‌کند و گروه زیادی از آنها به اسلام می‌گروند (صافی، ۱۳۸۰: ۳۰۹).

این غار [انطاکیه] که به احتمال قوی همان غار اصحاب کهف می‌باشد و محل استخراج تابوت سکینه است. در تأیید این نکته روایتی از امیرالمؤمنین علی علیه السلام بیان شده که این فرضیه را تأیید می‌کند.

امام علی علیه السلام فرمود:

رومیان به طرف ساحل دریا نزدیک غار اصحاب کهف روی می‌آورند و خداوند آن جوانان را با سگشان از غار بر می‌انگیزد، دو نفر از آنان به نام‌های ملیخا و خملاها

۱. براساس تحقیقات، این غار مخفی گاه اصحاب کهف است.

هستند که هر دو تسلیم اوامر قائم علیه السلام می‌باشند (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۵۲، ۲۷۵).

یعنی این دو نفر که از افراد اصلی گروه محسوب می‌شوند و رهبری اصلی را بر عهده دارند خود را به سپاهیان امام معرفی می‌کنند در حالی که نسخه اصلی کتاب‌های آسمانی (تورات و انجیل) را به امام تقدیم می‌کنند. با اظهار این معجزه، حقانیت امام مهدی علیه السلام بیش از پیش بر مردم آن دیار تثبیت می‌گردد.

بنابراین روایات شیعه، در این باب به چند مکان برای اظهار معجزه اشاره نموده‌اند. برخی به دریاچه طبریه (فلسطین) به عنوان محل اظهار عصای موسی و تابوت آدم به دست امام اشاره کرده‌اند. برخی به بیت المقدس به عنوان محل بیرون آوردن تابوت سکینه، انگشتر سلیمان و الواح موسی تصریح کرده‌اند که گفتیم منافاتی بین این دو دسته از روایات دیده نمی‌شود اما دسته سوم روایات، غاری که در شهر انطاکیه شام قرار دارد را به عنوان محل خروج تورات و تابوت سکینه و همچنین کوهی در شام نام برده‌اند.

ب) بررسی روایات اهل سنت

در کتب اهل سنت در باب معجزات امام مهدی علیه السلام بیش از ۳۰ روایت با اسانید مختلف وارد شده است که مجموع این روایات در کتاب (کورانی، ۱۴۲۸: ج ۲، ۱۳۹-۱۳۴) گردآوری شده است. که به طور کلی این روایات دریاچه طبریه و بیت المقدس را به عنوان مکان این معجزه نام برده‌اند.

الف) دریاچه طبریه.

به عنوان نمونه روایتی را که ابن حماد از پیامبر نقل می‌کند برخی از روایات شیعه را که اخراج تابوت سکینه را از دریاچه طبریه می‌دانست و شهر بیت المقدس را محل نمایش و اظهار این تابوت معرفی کرده بود تأیید می‌نماید.

پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود:

تابوت سکینه به دست او [مهدی] از دریاچه طبریه بیرون آورده می‌شود و همراه آن حضرت حمل شده، در بیت المقدس در برابرش گذاشته می‌شود و هنگامی که یهودیان آن را ببینند همگی به اسلام مشرف می‌شوند جز تعداد اندکی (ابن حماد، ۱۴۱۴: ۵۷؛ سیوطی، ۱۹۵۹: ج ۲، ۳۵۱).

قندوزی حنفی نیز، روایتی را مشابه روایت فوق (با اندکی تغییر) نقل کرده است. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود:

زبور را از دریاچه طبریه (در شمال فلسطین) بیرون می‌آورد که یادگارهای آل موسی و آل هارون در آن است و فرشتگان آن را حمل می‌کنند. الواح و عصای موسی نیز در آن جاست به این وسیله، زمینه ایمان یهودیان به اسلام را فراهم می‌آورد.

نتیجه‌گیری

۱. با توجه به مطالب گذشته، یکی از مناطقی که در عصر ظهور امام زمان علیه السلام دستخوش تحولات و اتفاقاتی خواهد شد منطقه شام به ویژه شهر بیت المقدس است. این حقیقت در روایات مندرج در منابع شیعه و اهل سنت وارد گردیده است.
۲. تسلط سفیانی بر مناطق شام و درگیری امام مهدی علیه السلام با لشکر سفیانی اولین اتفاقی است که در این منطقه رخ خواهد داد. منابع شیعه و سنی، دریاچه طبریه، ایلیا (قدس) و باب الرحبه فلسطین را محل این درگیری عنوان کرده‌اند. که با توجه به روایات فریقین، بیت المقدس یکی از کانون‌های این نزاع است.
۳. نزول عیسی علیه السلام از آسمان و اقتدای ایشان در نماز به امام مهدی علیه السلام نیز اتفاق دیگری است که در منطقه بیت المقدس یا حوالی آن رخ خواهد داد. که در منابع فریقین به نقاطی همچون دمشق، بیت المقدس، گردنه افیق قدس، دروازه شرقی دمشق و کنار مناره سفید در قدس به عنوان محل فرود مسیح علیه السلام یا محل نمازگزاردن ایشان اشاره شده بود.
۴. منابع شیعه، به درگیری امام با دجال در شهر بیت المقدس و اطراف آن [گردنه افیق] اذعان نموده‌اند. البته در روایتی دیگر هم به کوفه به عنوان محل این درگیری تأکید شده بود. اما منابع سنی بدون اشاره به نبرد امام با دجال، به روایت درگیری حضرت عیسی علیه السلام با دجال در شهر بیت المقدس و اطراف آن پرداخته‌اند.
۵. اظهار معجزه توسط امام مهدی علیه السلام در منطقه شام، از حوادث جالب عصر ظهور می‌باشد. که شهر انطاکیه، دریاچه طبریه فلسطین و شهر قدس در نگاه روایات شیعه و دریاچه طبریه به عنوان اماکن این تحولات در منابع اهل سنت نام برده شده است.
۶. اگر چه غالب روایات موجود در این باب از قوت سندی برخوردار نیستند اما شهرت و کثرت نقل این روایات در منابع متعدد فریقین به پذیرش محتوای آنان کمک می‌کند.

منابع

- ابن بابويه، محمد بن علي، *علل الشرايع*، قم، كتابفروشي داورى، اول، ١٣٨٥ ش.
- ابن حماد مروزي، عبدالله النعيم، *الفتن*، بيروت، دارالفكر، ١٤١٤ ق.
- ابن طاووس، رضی الدين علی بن موسى بن جعفر، *التشريف بالمنن في التعريف بالفتن المعروف بالملاحم والفتن*، قم، مؤسسه صاحب الأمر عليه السلام، ١٤١٦ ق.
- ابن ماجه، ابو عبدالله محمد بن يزيد قزويني، *سنن ابن ماجه*، به كوشش محمد فواد عبدالباقي، بيروت، داراحياء التراث العربي، ١٣٩٥ ق.
- اربلي، ابن ابى الفتح، *كشف الغمة*، بيروت، دار الأضواء، ١٣٨١ ق.
- بخارى، محمد بن اسماعيل بن ابراهيم، *صحيح البخارى*، به كوشش بن باز، بيروت، دارالفكر، ١٤١٨ ق.
- _____، *تاريخ الكبير*، بيروت، دارالفكر، ١٤١٠ ق.
- حاكم نيشابورى، محمد بن محمد، *مستدرک على الصحيحين*، بيروت، دارالمعرفة، ١٤٠٦.
- حر عاملی، محمد بن حسن، *اثبات الهداة بالنصوص والمعجزات*، بيروت، اعلمی، ١٤٢٥ ق.
- حسینی بلخی قندوزی حنفی، سليمان بن ابراهيم، *بناييع الموده لى القربى*، تصحيح علاء الدين اعلمی، بيروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ١٤٣٠ ق.
- حموی، ياقوت، *معجم البلدان*، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٣٩٩ ق.
- خزاز رازى، على بن محمد، *كفاية الأثر في النص على الائمة الإثنى عشر*، مصحح: عبداللطيف حسینی كوه كمرى، بی جا، بیدار، ١٤٠١ ق.
- خصیبي، حسين بن حمدان، *الهداية الكبرى*، بيروت، البلاغ، ١٤١٩ ق.
- الدانى، عثمان بن سعيد، *السنن الواردة في الفتن وغوائلها والساعة وأشرطها*، رياض، دارالعاصمة، اول، ١٤١٦ ق.
- زمخشري، جارالله محمود بن عمر، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، قم، نشر ادب الحوزه، ١٤١٣.
- زمخشري، محمود، *الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل*، بيروت، دارالكتاب العربي، ١٤٠٧ ق.
- سليمان، كامل، *يوم الخلاص في ظل القائم المهدي*، بيروت، دارالكتب البناني، ١٤٠٢ ق.
- سيد بن طاووس، ابوالقاسم على بن موسى، *الملاحم والفتن في ظهور الغائب المنتظر*، بيروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، دوم، ١٤٢٣ ق.
- سيوطی، عبدالرحمن بن ابى بكر، *العرف الورودى في اخبار المهدي*، تهران، مجمع العالمی

للتقريب بين مذاهب و السنة، ١٣٨٥.

- _____ ، *الحاوي للفتاوى*، مصر، نشر السعادة، سوم، ١٩٥٩م.
- شافعي المصري، محمد بن علي الصبان، *العاف الراغبين في سيرة المصطفى و فضائل اهل بيته الطاهرين*، بي جا، المطبوع بها بهامش نور الأبصار، ١٣٥٦ش.
- شيبان، ابو عبدالله احمد بن حنبل شيباني، *مسند احمد بن حنبل*، بيروت، دار احياء التراث العربي، ١٤١٥ق.
- صافي، لطف الله، *منتخب الاثر في الامام الثاني عشر عليه السلام*، قم، مكتبة آيت الله العظمى الصافي الكليبايگاني، وحدة النشر العالمية، ١٣٨٠ش.
- صدوق، ابو جعفر محمد بن علي بن الحسين بابويه قمي، *كمال الدين و تمام النعمة*، قم، جامعه مدرسين حوزه علميه، ١٣٦٣ش.
- صدوق، محمد بن علي بن حسين بن بابويه قمي، *كمال الدين و تمام النعمة*، قم، دارالكتب الاسلامية، ١٣٩٥ق.
- طبرسي، احمد بن علي، *الاحتجاج على اهل اللجاج*، مشهد، نشر مرتضى، ١٤٠٣ق.
- طبري آملی، محمد بن جرير، *دلائل الإمامة (ط - الحديثة)*، محقق / مصحح: قم الدراسات الإسلامية مؤسسة البعثة، قم، بعثت، اول، ١٤١٣ق.
- طبسي، محمدرضا، *الشيعة والرجعة*، نجف اشرف، الآداب، ١٣٨٥ق.
- طوسي، محمد بن حسن، *الغنية*، قم، مؤسسة المعارف الاسلامية، ١٤٢٥ق.
- طيالسي، سليمان بن داود، *مسند*، بيروت، دارالمعرفة، ١٩٠٢م.
- عاملي ثباطي، علي بن محمد، *الصراف المستقيم الى مستحقى التقديم*، محقق / مصحح: ميخائيل رمضان، نجف، المكتبة الحيدرية، اول، ١٣٨٤.
- عبدالرزاق صنعاني، المصنف، تحقيق حبيب الرحمن اعظمي، بي جا، منشورات المجلس العلمي، بي تا.
- عياشي، محمد بن مسعود، *تفسير العياشي*، رسولي محلاتي، تهران، المطبعة، ١٣٨٠ق.
- قمي، علي بن ابراهيم، *تفسير قمي*، قم، دارالكتاب، ١٣٦٧ش.
- كليني رازي، محمد بن يعقوب بن اسحاق، *الكافي*، تهران، دارالكتب الإسلامية، ١٣٥٦ش.
- كوراني عاملي، علي، *فرهنگ موضوعي احاديث امام مهدي*، ترجمه حسين نائيني، قم، نشر معروف، ١٣٩٤.
- كوراني، علي، *المعجم الموضوعي لاحاديث الامام المهدي*، بيروت، دارالمرتضى، اول، ١٤٣٠ق.

- كوراني، على و همكاران، معجم الأحاديث الإمام المهدي، قم، مسجد مقدس جمكران، دوم، ١٤٢٨ق.
- كوفي، فرات بن ابراهيم، تفسير فرات الكوفي، تهران، مؤسسة الطبع و النشر في وزارة الارشاد الاسلامي، ١٤١٠ق.
- گنجی شافعی، يوسف بن محمد، كفاية الطالب في مناقب علي بن ابي طالب و يليه البيان في اخبار صاحب الزمان، تصحيح محمد هادي ميلاني، تهران، داراحياء تراث اهل بيت عليه السلام، ١٤٠٤ق.
- متقى هندی، البرهان في علامات مهدي آخر الزمان، مكة، بي نا، اول، ١٤٠٨ق.
- متقى هندی، علاء الدين على، كنز العمال في سنن الاقوال و الافعال، تحقيق محمود عمر الدمياطي، بيروت، دارالكتب الاسلاميه، ١٤١٩ق.
- مجلسي، محمدباقر، بحار الانوار، بيروت، دارالاحياء التراث العربي، دوم، ١٤٠٣ق.
- مفيد، محمد بن محمد، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، قم، دارالمفيد، ١٣٧٢ش.
- المقدسي الشافعي، يوسف بن يحيى، عقد الدرر في اخبار المتظر، تحقيق عبدالفتاح محمد الحلو، قم، نشر نصايح و مسجد جمكران، ١٤١٦ق.
- نعماني، محمد بن ابراهيم، الغيبة، تهران، مكتبة الصدوق، ١٣٩٧ق.
- نوري، حسين بن محمدتقي، مستدرک الوسائل، قم، مؤسسة آل البيت عليه السلام، اول، ١٤٠٨ق.
- نيشابوري، مسلم ابن حجاج نيشابوري، صحيح مسلم، به كوشش محمد سالم هاشم، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٥ق.
- هيثمي، ابن حجر، الصواعق المحرقة، بيروت، مؤسسه الرسالة، ١٤١٧ق.
- هيثمي، على بن ابي بكر، مجمع الزوائد، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٠٨ق.
- يزدي حائري، على، الزام الناصب في اثبات الحجج الغائب، بيروت، مؤسسه الاعلمي، چاپ اول، ١٤٢٢ق.